

מקום קשר תפילין של ראש

א.

האם מקום הנחת הקשר הוא הלכה למשה מסיני ואם מעכב

שנאמר ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת מעשה כל כליו וכן תעשו. הרי מפורש מדברי הגאון שהקב"ה הראה למשה את הקשר ולמדו איך להניח תפילין, מוכח שהוא הלכה למשה מסיני.

וכן כתב בבירור הגאון בעל יסוד ושורש העבודה (דף נ"ו) שמקום קשר של תפילין הוא הלכה למשה מסיני.

עוד הביאו ראיה מדברי הצ"ח בברכות שם שהביא להאור זרוע (הלכות ק"ש אות ו') בשם רבינו חננאל דהראה הקב"ה למשה אופן עשיית הקשר ואופן הנחתו כדי שידע ללמדנו אופן עשיית הקשר ומקומו האמיתי בראש. הרי לן לכאורה שמקום הנחתו המדויק הוא הלכה למשה מסיני.

וכן ביארו כמה אחרוני זמננו, עיין בס' בית ברוך על ספר חיי אדם ובס' אז נדברו ובס' כתר תפילין (דף כ"ט) ובתפילה למשה (ע' קמ"ב) שהוא הלכה למשה מסיני.

אבל בס' עורף מול פנים (להרב ר' רפאל מלר ירושלים תשל"ז) דייק

איתא בגמרא מנחות (לה:) אמר רבי יהודה בריה דר' שמואל בר שילת משמיה דרב קשר של תפילין הלכה למשה מסיני, ופי' רש"י שישים הרצועות על ראשו כעין דלת וכו'.

ובהמשך הגמ' (וכן איתא בברכות ז.) כתיב (שמות ל"ג כ"ג) והסירותי את כפי וראית את אחורי אמר ר' חנא בר ביזנא אמר ר' שמעון חסידא מלמד שהראה לו הקב"ה למשה קשר של תפילין ופי' רש"י קשר של תפילין מאחורי העורף וכו' (וברש"י בברכות כתב מאחוריו).

מדברי רש"י אלו למדו כמה מהאחרונים שמקום קשר של תפילין הוא הלכה למשה מסיני, דביאור כוונתו שהראה הקב"ה למשה את הקשר במקום ההנחה, ונמצא דאם הראה לו מקום זה, מוכרח שמקום הקשר הוא הלכה למשה מסיני.

ועוד כתבו להוכיח מדברי הרשב"א (ברכות ו.) שהביא לשון רב האי גאון דהראה הקב"ה למשה קשר תפילין והנחת תפילין ולמדו במראית העין כדרך שלמדו מעשה המשכן,

מדברי הרמב"ם שאין מקום הנחת קשר של תפילין הלכה למשה מסיני. והדבר מפורש בדברי הנשר הגדול פ"ג מהלכות תפילין, שמנה הרמב"ם את פרטי ההלכה למשה מסיני בתפילין שהם שמונה הלכות במעשה התפילין וכולן מעכבות, ואחד מהם הוא שיהיה הקשר שלהן קשר ידוע כצורת דל"ת ולא הביא מקום הנחתו שהוא הלכה למשה מסיני.

ולפי השיטה הנ"ל נצטרך לומר שיש בזה מחלוקת ראשונים, שהרמב"ם לומד שאין זה הלכה למשה מסיני, ורש"י ורב האי גאון ורבינו חננאל והרשב"א והאור זרוע יסברו שדין זה הינו הלכה למשה מסיני.

אמנם יש לדחות דברי האחרונים הנ"ל מכמה פנים:

[א] דרש"י בעצמו מפרש הגמ' במנחות (לה:): אמר רב וכו' משמיה דרב, קשר של תפילין הלכה למשה מסיני וכו', וז"ל: קשר של תפילין, שישים הרצועות על ראשו כעין דלת כדי שיהא

שד"י נראה עליהן. הרי שגם רש"י לומד כשיטת הרמב"ם שההלכה למשה מסיני הוא צורת הקשר. ולא מסתבר לומר שיחלוק ר' חנא בר ביזנא דהראה לו הקב"ה קשר של תפילין, על דברי רב אלו (ע"ש בגמרא).

[ב] דפשטות כונת רש"י בדברי ר' חנא בר ביזנא: קשר של תפילין מאחורי העורף, הוא שבא להסביר איך מוכח מהפסוק וראית את אחורי שהראה לו קשר תפילין, וע"ז אמר רש"י שקשר של תפילין מאחורי העורף והקב"ה מניח תפילין, וכן מוכח מלשון רש"י בברכות (שם): קשר של תפילין מאחוריו.

[ג] בהמשך הגמ' (מנחות שם) דעסקינן בדיוק מקום הנחת קשר תפילין, אמר רב יהודה קשר של תפילין צריך שיהא למעלה כדי שיהא ישראל למעלה ולא למטה. ופי' רש"י למעלה בגובה הראש ולא למטה בצוואר. והנה רש"י בברכות טו. בד"ה אלא לר' יהודה כתב: כל צריך הוא רק לכתחילה (א), וא"כ איך נוכל לומר

א. ועי' בט"ז יו"ד סי' רע"ד ס"ק ה' שהביא ראייה ממס' גימין שצריך הוא רק דין לכתחילה, וכן משמע מט"ז אבן העזר סי' קל"ז ס"ק ב'. ועי' שדי חמד מערכת הצ' כלל ה' שהביא כן מכללי הב"י. מיהו הב"י בסי' י"א ובסי' רי"ט סותר עצמו בזה, ע"ש בשדי חמד. וע"ש שהביא מהשערי אפרים סי' קי"ד וחקרי לב סי' נ"ד בשם שיירי כנסת הגדולה, דהכל לפי מה שמוכיח הענין שיש מקומות שהענין מוכיח שהוא לכתחילה ויש שמוכיח שהוא לעכובא. וכל היסוד של רש"י ע"פ הב"י הוא רק במקום שאין הענין מוכיח מתוכו.

וע"פ יסוד זה דכל צריך הוא רק לכתחילה שמעתי מכבר לתרץ מפי הגאון הגדול האמיתי ידידי הרב החסיד ר' יהושע כהן שליט"א קושיית המנחת חינוך, הובא בסי' רע"א בביה"ל

שמקום הנחת תפילין הוא הלכה למשה מסיני כשמפורש בגמ' שהוא רק דין של צריך שהוא לכתחילה ובדיעבד יוצאין אפילו כשהוא למטה בצואר. ואע"פ שהשערי תשובה בסי' כ"ז סעי' י' הביא את דברי הכנה"ג שהשלמי גבורים על המרדכי במס' שבת ריש פרק במה מדליקין (דף עא. המתחיל בדף ע: מדפי המרדכי אות ה') כתב שהמניח קשר של תפילין במקום הצואר אינו יוצא י"ח. אבל המעיין שם בפנים יראה שכותב

זאת בהמשך למה שהזהיר לשמוע דברי חכמים (ב), א"כ הוי רק דין דרבנן. ולשיטתו הטעם שנקט צריך, כיוון שמדאורייתא הוא רק לכתחילה (ג). עכ"פ גם מדבריו נראה שאינו הלכה למשה מסיני אלא מדרבנן (והמתעקש יוכל לומר שהרבנן אינו קאי רק על הדין הראשון של חציצה עי' בהערה שהבאנו כל לשונו).

וגם מהראיות שהביאו מהרשב"א והאור זרוע אין מוכרח לומר

ד"ה מיד (מ"ה): על דברי המג"א שאמר שאשה יוצאת בקידוש ע"י תינוק מכיון שאינה מחויבת רק מדרבנן שהרי יצאה ידי חובת קידוש היום מדאורייתא ע"י הזכרת שבת בתפילה, והק' המנחת חינוך מפסחים (קיו:): אמר ר' אחא בר יעקב צריך להזכיר יציאת מצרים בקידוש היום, הרי שלא יצאה עדיין דין קידוש היום שבתפילה לא מוזכר יציאת מצרים. ותי' הגאון שליט"א שכל צריך אינו אלא לכתחילה וכרש"י הנ"ל.

ב. וכדאי להעתיק לשונו הזהב שהוא יסוד גדול בעבודת הבורא וז"ל שם: ובשכר שישראל זהירים בנר ילכו לאורו של הקב"ה, שנאמר והיה ה' לך לאור עולם כי אתה תאיר נרי וה' יגיה חשבי, והו' על ת"ת, כשאדם עוסק בתורה לשמה, הקב"ה מניח חשכו שאינו בא לידי עון ואין מורה בתורה שלא כהלכה. ולכך אמר הכתוב והגית בו לשון נוגה, כשהקב"ה רואה שלבו של אדם לש"ש, אפי' שאין בלבו לדעת עומקה של הלכה, הקב"ה מניח דבריו שלא יצא מפיו הוראה שלא כהלכה. וגדול ת"ת יותר מקיום מצוה, שהמצוה אינה מנינה אלא בשעה שעוסק בה, והתורה מנינה עליו אפי' בשעה שאין עוסק בה, לפי שמתוכה עשה המצות כדת. ומאד יש להזהר אפי' במצות דרבנן כגון שלא יהא דבר חוצץ. ומי שאין נזהר לא די שלא קיים המצוה, אלא שמברך ברכה לבטלה. וכן תפלין כשמניח למטה מצמיחת שערות במצח, וכן הקשר שלא יניח למטה מצמיחת שערות על הצואר, ואם עושה כן לא די שלא קיים המצוה אלא שמברך ברכה לבטלה וכו' עכ"ל הזהב.

ג. וביאור שיטתו איך לא יוצאים משום דין דרבנן גם מדאורייתא, עי' תוספות סוכה ג. ד"ה דאמר לך מני וכו' אם לא יוצאים מדרבנן לא יוצאים גם מדאורייתא, וע' בעמק סוכות שביאר שכל דרבנן יש בו לא תסור וכדברא דאי עביד לא מהני, וע"ע בקובץ הערות סי' כ"ח אות כ"ז שדן אם יכולים חכמים לעקור לגמרי המצוה ומביא ראיה מאותו תוס', וע"ע במפרשים שהיה להם דרך אחרת בתוס' הנ"ל, ואכמ"ל.

ששיטתם היא דמקום קשר של תפילין
הוא הלכה למשה מסיני:

א] דמצינו בגמרא ר"ה (ט"ז ע"א) אמר
הקב"ה וכו' אמרו לפני
בר"ה מלכיות זכרונות שופרות ולא הוי
אלא מדרבנן, וע' בריטב"א שם שהוא
אסמכתא, דהקב"ה אמר שראוי לעשות
כן, הרי שאין מוכרח ממה שהקב"ה
אמר הדבר שהוא הלכה למשה מסיני.

ב] מהא דר' יהודה שם במנחות לה:
נקט לשון צריך, מוכח שאינו
אלא לכתחילה. ואין מסתבר שיחלקו
על היסוד דרש"י בברכות ט"ו ועל
הראיה שהביא הט"ז מגיטין. ויש
להסביר שאפי' נאמר שהפשט במה
שהקב"ה הראה הוא הלכה למשה
מסיני, אלא שהקב"ה הראה רק
שהקשר של תפילין צריך להיות
באחוריו ולא מצד הפנים, וזה מה
שמעכב להלכה למשה מסיני, אבל לא
דיוק המקום מצד גובהו בעורף.

אבל רבינו הצ"ח לא למד כן
בדבריהם, וזה לשונו: שהראה
הקב"ה למשה אופן עשית הקשר ואופן
הנחתו כדי שידע ללמדנו אופן עשית
הקשר ומקומו האמיתי בראש, ע"כ.
וצ"ל שהוא לומד דכשכתוב צריך הוא
לעיכובא, ואע"פ שרש"י בברכות אומר

שלא מעכב, כבר אמרנו שהשדי חמד
מביא בשם הכנה"ג שאם הוא מוכרח
או גם צריך יכול להיות מעכב, וכאן
לומר הצ"ח שהוא מוכרח כיון שהראה
לו הקב"ה כן.

והנה כתב הרמב"ם בהל' תפילין
(בריש פרק ד'): ויהיה הקשר
בגובה העושף שהוא סוף הגולגלת. ויש
לחקור בשיטתו אם מקום הקשר הוא
לעיכובא או לא. (והגם שכבר נתבאר
לעיל שיטתו שמקום הקשר אינו הלכה
למשה מסיני, מ"מ יש לחקור אם הוא
לעיכובא). ועי' מ"ש בריש פ"ג: שמונה
הלכות יש במעשה התפילין כולן הלכה
למשה מסיני ולפיכך כולן מעכבות ואם
שינה באחת מהן פסל, עכ"ל, דמשמע
קצת ששאר הלכות שאינם הלכה
למשה מסיני אינם לעיכובא. וצ"ע.

היוצא מדברינו הוא: דמסוגיית הגמ'
והראשונים משמע שאינו
הלכה למשה מסיני, ולרש"י הוא דין
לכתחילה, ובהרמב"ם יש עדיין לעיין,
ולפי השלטי הגבורים פסול מדרבנן.
והנפ"מ בכל זה במחלוקת שיתבאר
לקמן בתשובתינו בענין מקום הנחת
הקשר, אם הוא מחלוקת בדין
דאורייתא או מדרבנן, ומכיון שהוא רק
דין דרבנן במקום ספק דינו לקולא.

ב.

האם תפילין וקשר של תפילין צריכים להיות באמצע

למעלה כדי שיהיו ישראל למעלה ולא
למטה, וצריך שיהא כלפי פנים כדי

איתא במס' מנחות (ל"ה ע"ב): אמר רב
יהודה קשר תפילין צריך שיהא

שיהיו ישראל לפנים ולא לאחור. ופי' רש"י הק': למעלה. בגובה הראש ולא למטה בצואר: כלפי פנים. ממול עורף ולא מצידי הראש: ע"כ דברי רש"י.

והיה אפשר לומר בדברי רש"י שכל שמונת הקשר של תפילין בצד העורף גם אם לא יהיה מכוון באמצע מותר, והעיקר שיהא כנגד הפנים שהוא כל רוחב העורף, ואפי' בצדדיו, ובלבד שלא יהא בצדי הראש ממש דהיינו בצד האזניים. אלא שהאגור (סי' ע"ו) והרא"ש (הלכות קטנות הלכות תפילין סי' י"ב) והב"י (בסי' כ"ז סעי' י' וסעי' י"א ובכסף משנה), הבינו בכונת רש"י שמה שכתב ולא בצדי הראש, היינו שצריך להיות באמצע העורף ממש ולא בצדי העורף (ודלא כדברי רבינו אליקים המובא בב"י שם שסובר שלא יהא מכוון כנגד העורף אלא מצדד לצד אחד).

ועל פי זה כתב הב"י, שיצא להרמב"ם הדין שהתפילין בעצמם צריכים להיות באמצע הראש, דכיון שהקשר צריך להיות באמצע, ממילא גם הקציצה היא בין העינים, אבל מסיים דבלאו הכי צריך לעשות כן כדי לקיים הקרא דכתיב והיו לטוטפות בין עיניך.

ויש לחקור לשיטתו האם זהו דין דאורייתא או דרבנן, ואם הוא דין לכתחילה בלבד או שפוסל גם בדיעבד.

ולמה שביארנו בסי' הקודם שכל צריך הוא לכתחילה, וכדברי רש"י בברכות וכללי הב"י להלכה, א"כ לכאורה דברי הגמרא שצריך להיות כלפי הפנים הוא דין לכתחילה, ואם כן גם הדין שהקציצה צריכה להיות באמצע הוא דין לכתחילה. אבל לאחר שכבר המשיך הב"י ואמר שבלאו הכי צריך לעשות כן לקיים הקרא דבין עיניך, משמע שהוא דין דאורייתא ומעכב. וכן כתב באמת המשנה ברורה בסי' כ"ה בשם הפרי מגדים, דתפילין שמונחים שלא במקומם הרי הם כמונחים בכיסם, וכן כתב הרב בן איש חי בפ' חיי שרה, וכן הוא בשו"ת פנים מאירות ח"ג סי' ט'. (ד)

ועי' בשו"ת דברי חיים (ח"ב או"ח סי' ו') שנשאל אם לראות במראה שהתפילין יהיו באמצע, והשיב שם שהם דברי בורות כי אפילו אם אינם מכוונים באמצע ממש כשר, דידוע שיש מקום בראש להניח שני תפילין אפי'

ד. ואין להקשות דשיטתם היא לכאורה כנגד רש"י בברכות וכללי הב"י הנ"ל, דכל לשון צריך אינו מעכב, דכבר ביארנו בשם השדי חמד (מערכת הצ' כלל ה') שיש פוסקים שחולקים על כלל זה ושהב"י סותר עצמו בזה בכמה מקומות, וכן עפ"י דברי הכנסת הגדולה שתלוי הדבר, שאם הוא מוכרח הוא לעיכובא, אזי יכול להיות גם לשון צריך לעיכובא. ולפוסקים אלו היו ראיות מכריחות דהוא לעיכובא.

הביא את דברי המחזה אברהם (או"ח סי' ו') שכתב, דבין עיניך אצטריך לגזירה שוה ואין חיוב מדאורייתא שהתפילין יהיו בין העינים, ורק לכתחילה בעינן לקיים בין עיניך, והוכיח זה מלשון המחבר בשו"ע סי' כ"ז שכתב שצריך לכוין הקציעה שתהא באמצע וכל צריך לכתחילה משמע עכ"ד, ותהילה להשי"ת שזכינו לכוין בזה לדבריו הקדושים.

ויש להביא סמך לדבריו, שהרי הב"י כותב שמקור דינו של הרמב"ם מרש"י זה, ואח"כ ממשיך ואומר: ובלאו הכי צריך לעשות כן מדין והיו לטומפות בין עיניך. ואי ס"ל להב"י שזה ממש דין דאורייתא ולעיכובא, לא היה צריך לכתוב לשון שהוא יהודה ועוד לקרא, ויתרה מזו, דמצד הפסוק הוא לעיכובא ומצד ר' יהודה הוא רק דין לכתחילה, ואיך כתב שמקור דברי הרמב"ם הוא מדברי ר' יהודה, וע"כ שגם הדינא דקרא של הב"י הוא רק דין לכתחילה.

ויש להביא סמוכין לדבר: שכתבו הסמ"ק והזהר הרקיע להתשב"ץ, שמצות עשה להסתכל בציצית שנא' וראיתם אותו (הובאו דבריהם בב"י סי' כ"ד). וע' שם בב"י שהביא דברי הריב"ש (ח"ב סי' תפ"ו) שאחד נהג להסתכל בציצית בשעת ק"ש כדי לצאת שיטת רבינו יונה (בס' היראה) והסמ"ק. ויש שלענו עליו, שרבינו נמוראי גאון השיב שמלמדיו למי

ברוחב ואין שיעור לתפילין ברוחב. ועי' באות חיים ושלום לרבינו ממונקאטש (סי' כ"ז אות י"ב) שהעולם כבר תמחו על מרן הדברי חיים דמקום יש בראש להניח שני תפילין הוא באורך ולא ברוחב, כמבואר בט"ז סי' ל"ד באריכות. ות"י האות חיים ושלום, דאמנם מבואר בב"י שבתחילה סבר לפרש כן בדברי הרמב"ם. ואע"פ שחזר בו מפירוש זה לבסוף, אעפ"כ יש לאסור, מכיון שישנו איסור להביט במראה לכמה פוסקים, והכא הוי ספק ספיקא, ספק שמא באמת מונחים התפילין באמצע, ועוד, דדעת הרמב"ם עפ"י צד הב"י שמקום יש בראש נאמר גם לענין רוחב, ואין להתיר איסור הבטח במראה מפני ספק ספיקא. עכ"ד.

וקשה להבין דבריו, שהספק הראשון הוא ספק שיכול לבררו ע"י אחר, וא"כ אינו ספק ספיקא. מיהו יש לתרץ על פי מה שהאריך רבינו השדי חמד בכללי הספק ספיקא, דיש אומרים שאם ספק אחד הוא ספק אמיתי אף שהספק השני הוא ספק שאפשר לבררו, סמכו על ספק ספיקא זו, וכמו שכתב הש"ך בכללי הספק ספיקא אות ל"ה. אלא דיש חולקים ע"ז עיי"ש בשדי חמד.

והנה כל דבריו הם רק להצדיק דברי הצדיק מעיקרו, שהרי הב"י חזר בו ואין כאן אפילו ספק. אלא דבס' מאסף לכל המחנות סי' כ"ז אות ע"ה,

לגבי תפילין י"ל דקרא דבין עיניכם אינו מוכרח דמדאורייתא צריך שיהיו מונחים דוקא באמצע, ואין צריך אלא שיהיו במקום שערות. והבית יוסף דנקט שהוא דין לכתחילה, יש לפרש שהוא דין לכתחילה כמו הבטת בציצית, שישנו ענין לקיים פשטות דקרא. (ז)

ולפי כל הנ"ל מובן פסקו של מרן הדברי חיים, דאינו מעכב שיהיה באמצע. וע' במאסף לכל המחנות סי' ה' ס"ק ה', שמיישב עוד על פי דברי המחזה אברהם הנ"ל. ומוסיף עוד שדעת הרמב"ם לפי הוא אמינא דהב"י דארוחב קאי, היא באמת שיטת רש"י בע"ז (מ"ד), וכמובא בא"ר סי' כ"ז ס"ק ז', ועפ"י יובנו מאד דברי הדברי החיים הנ"ל. ובפרט, שההבטת במראה במקום שנהגו איסור יש בזה איסור דאורייתא, וכמבואר ביו"ד סי' קנ"ו, ועיי"ש בדרכי תשובה ס"ק ז' בשם מהריק"ש, מה שאין כן בזה שהוא רק לכתחילה במקום יש בראש להניח שני תפילין.

שעושה כך שלא יעשה (ה). ואומר שם הריב"ש שבאמת אין זו מצוה, רק נתינת טעם למצוה, וכמו שאמרו במנחות (נ"ג) וראיתם אותו, ראייה מביאה לידי זכירה, וטעם המצוה אין ראוי שתמנה כמצוה (ו) אבל כיון שהוא תכלית מצוה זו טוב וראוי להסתכל בציצית, עכ"ד הב"י. וכן פסק מרן להלכה בשולחנו המהור (סי' כ"ד סעי' ג'): טוב להסתכל בציצית בשעת עטיפה כשמברך, הרי שפסק כהריב"ש. הרי דאע"פ שכתוב בתורה וראיתם אותו, אעפ"כ מכיון שחז"ל דרשו זאת לדרשה אחרת ולטעם המצוה הרי להלכה אין זו מצוה. והכא כיו"ב כיון שדרשו חז"ל בין עיניך לגזירה שוה, אין חיוב שיהיו מונחים בין העיניים ממש.

עוד יש להביא ראייה ברורה לכך, שהרי למדו חז"ל בין עיניכם בגזירה שוה מלא תשימו קרחה בין עיניכם למת, ובדין קרחה לא מצינו בגמ' ובפוסקים שיהא דוקא באמצע הראש, וכמו כן

ג.

בענין מקום הנחת הקשר בגובה הראש

איתא במס' מנחות (לה:) אמר רב שיהא למעלה כדי שיהיו ישראל יהודה קשר תפילין צריך למעלה ולא למטה ופי' רש"י הק'

ה. ועי' בשו"ת באר משה ח"א סי' א' שביאר דברים נפלאים בשיטת רבינו נטוראי גאון.

ו. כמבואר רמב"ם ספר המצות שורש המישי.

ז. אף דיש לחלק קצת ושם בציצית עכ"פ הוא טעמא דקרא אבל עכ"פ גם כאן אנו לומדים מר' יהודא שצריך להיות לכתחילה באמצע אם כן מובן שיש גם לכתחילה לקיים פשט הפסוק.

למעלה בגובה הראש ולא למטה בצואר.

לאחריו למטה בצוארו ולא יהיו במקומם הראוי להם, עכ"ל המחזה"ש.

וע' בדברי הרמב"ם בהל' תפילין פ"ד הל' א' וז"ל: יהיה הקשר בגובה העורף שהוא סוף הגולגולת עכ"ל. ולכאן קשה להבין דבריו הקדושים דבפשטות מובן שהעורף הוא כל חלק הראש מאחוריו, ואם צריך להניח הקשר בגובה העורף והאיך יהיה מקום זה בסוף הגולגולת, ולכאורה צריך לומר בכונת הרמב"ם, שהעורף נקרא המקום שהראש משופע לפנים, ושם באמת סוף הגולגולת. וכונת הרמב"ם שיניח הקשר למעלה בעורף ולא למטה סמוך לצוואר.

והמגן אברהם בס"י כ"ז ס"ק ט"ו הביא דברי רמב"ם אלו, והוסיף בהם איזה תיבות, וז"ל: בעורף שהוא סוף הגולגולת, רמב"ם. והוסיף: והוא נגד הפנים כדאיתא בפ"ק דחולין. ומסביר דבריו במחצית השקל (ס"ק ט"ו), וז"ל: בחולין י"ט ע"ב, ויליף לה מדכתיב כי פנו אלי עורף ולא פנים, מכלל דעורף הוא נגד הפנים, אבל למטה מסוף הגולגולת הוא נגד הצואר ולא נגד הפנים. ולכן צריך להיזהר שתהיה הרצועה המקפת את הראש מצומצמת ומהודקת סביב ראשו, ולא יהיה היקף הרצועה גדול מהיקף הראש, שאז איכא תרתי לריעותא, חדא דצריכא הידוק ממש דבעינן וקשרתם לאות וכו' וההידוק הוא הקשירה, שנית דאם הם רפויים סביב היקף ראשו או יפול הקציצה לפניו על מצחו או יפול הקשר

וע' ברבינו הבעל פרי מגדים באשל אברהם ס"ק ט"ז שכ' וז"ל: מה שכתב הטור מול עורף (פי' המחבר כתב שיהיה הקשר מאחורי הראש למעלה בעורף, וכן כתב הטור, אלא שהוסיף: ולא למטה בצואר שיהא מול עורף ממש), ואע"ג דבמליקה היינו בצואר מול הרואה עורף כאן הוא עורף ממש, וע' דרישה ואין להאריך. ע"כ דברי הפרי מגדים. וצריך ביאור בכונתו. וע' בדרישה שכתב שרבינו הטור למד דבריו מרש"י הקדוש בחומש שפי' הרב אליהו מזרחי בפ' ויקרא על מה שכתב רש"י קוצץ בציפורנו מול עורף וז"ל מול עורף הוא המול הרואה את העורף לא עורף ממש כי כל היכא דכתיב מול לאו עליו ממש אלא בראיתו כדכתיב יושב ממולי שהיה בא לקראתם אף כאן מול עורף כי הוא רואה את העורף שהוא כנגד הגרון מאחוריו והעורף הוא מה שכנגד הפנים כדכתיב ופנו אלי עורף ולא פנים עכ"ד. וכונתו, דמליקה צריכה להיות למטה יותר מקשר של תפילין, דמה דאמרה תורה לעשות המליקה ממול עורף, היינו שיעשה מליקה במקום הרואה את העורף, פירוש, דהעורף הוא למעלה מהגרון, והמליקה צריכה להיות בגרון לא בצד השחיטה, אלא מצד השני שהוא למטה מהעורף, ורואה את העורף. אבל לגבי קשר של תפילין צריך שיהיה מונח על העורף

ממש. ומ"ש הטור שצריך להיות מול העורף ממש, היינו כמו שפירש"י בגמרא, שלא יהיה בצידי הראש אלא על העורף ממש, וזה נקרא שרואה (ח) את העורף שהוא מונח עליו, וכמו שביאר הפרישה כל זה. וזה שלא כמליקה, שהיא יותר למטה, וגם נקרא מול העורף שרואה את העורף מלמטה. וגם דלא כשיטת רבינו אליקים שמביא הבית יוסף שסובר שמניחים הקשר מאחורי ראשו על הצדדים, משום שהבין שצריך לראות את מקום העורף, וכמו שבמליקה הוא למטה נגד הצואר ורואה את העורף, גם כאן הוא יותר למעלה על הצד, ונקרא שרואה את העורף, דאין ראיה כשהוא עליו ממש. וקמ"ל הטור דלא כן הוא, אלא אדרבא כשהוא עליו ממש נקרא ראיה.

היוצא מדברינו שדעת הפרי מגדים שדין הקשר שצריך להיות בצואר הוא שלא במקום המליקה, שהמליקה היא כנגד הגרון וכאן הוא למעלה יותר. אבל מקום העורף ממש נראה מדבריו דהיינו באמצע הראש. וצריך ביאור מנין שהוא דוקא באמצע הראש. ונראה שלמד שמלת עורף היינו

שבסוף הגולגולת במקום שמתחיל לשפע למטה לפנים, יש נקודה מרכזית שהוא באמצע הראש ממש שהיא בולטת יותר משאר הגולגולת, ומשם ולמטה באמצעו נקרא עורף, ועליו ממש יש להניח את הקשר. וזה נקרא מאחורי הראש מלמעלה, שמשם ולמטה חייבים להניח הקשר, ולא למטה בתוך הגרון.

וכל המהלך הזה של הטור והפרישה כאן בנוי על הגמ' בחולין י"ט: שאמרו שם במליקה דמליקה פסול במקום עורף ורק ממול העורף כשר ופירש"י שם למטה מן העורף.

ועיי"ש בגמרא, שהעורף גופא הוא כנגד הפנים כמ"ש כי פנו אלי עורף ולא פנים, ומקום מליקה הוא למטה מזה, ונקרא מקום המפרקת עיי"ש, ומליקה הוא במקום המפרקת שהוא כנגד הגרון.

וכן הוא בסמ"ג במצות תפילין שקשר של תפילין יהדק בראשו למעלה בעורף ולא במפרקת. וכוונתו שצריך להניח הקשר במקום אחוריו שהוא כנגד הפנים, ולא יותר למטה נגד הגרון שזה נקרא מפרקת.

ח. ועומק שיטתו הוא כמו שכתוב בפסוק ותתצב אחותו מרחוק וכתוב אמרו לחכמה אחותי את וחכמה בחי' ראיה ואין ראיה אלא מרחוק ולא עליו ממש. וקמ"ל הטור שלא כשיטתו אלא שהוא עליו ממש באמצע וזה בעצמו נקרא שרואה. וגם בספרי קבלה יש שני בחי' ראיה, יש ראיה של חכמה ויש ראיה של הכתר, וראיה של החכמה הוא נתאחד אבל עדיין הוא מציאות לעצמו ונקרא שהוא רחוק, ויש ראיה של כתר שהוא נתעצם ונתאחד כל כך עד שנכלל באותו דבר ממש והוא ראיה מקרוב, ואכמ"ל.

ד.

מה נקרא מקום סוף הגילגולת לעניין קשר תפילין

(לענין הלכות נחלה), ועל כל פנים הרי צריכים להניח יותר למטה, כדי לצאת דברי הרמב"ם שחייבים להניח בסוף הגולגולת. וע' בספר עורף מול פנים (להג' ר' רפאל טילר י-ם תשל"ז) שמביא כמה ראיות שהמצח אינו נקרא פנים, וע' בכתר תפילין בדף ל"א שהביא מכמה אחרונים שכן נכלל בכלל פנים (ט) ויש לפלפל בזה.

וגם יש להביא ראיה מדברי הרמב"ן (שמות י"ג, ט"ז) שכותב וז"ל: ואמר לזכרון בין עיניך, שיניחוהו במקום הזכרון בין עיניך שהוא העינים, שהוא ראשית המח והוא תחילת הזכרון, הוא מעמד הצורות אחרי הפרדס מלפניו. והם מקיפים את כל הראש ברצועותיהם, והקשר שהוא על אחרית המח המשמר הזכירה, עכ"ל (י). וכוונתו שהזכרון

ויש לחקור מה הדין של חלק אחורי הראש ממקום הקדקד שהוא מקום הגבוה שבראש עד המקום שהראש מתחיל להיכנס כלפי פנים האם זה מקום קשר של תפילין של ראש או לא.

ומלשון הרמב"ם הנ"ל שכתב שמקום תפילין של ראש הוא בסוף הגולגולת משמע בהדיא שאין להניח הקשר למעלה שהרי למעלה הוא לא מקום סוף הגולגולת. ועוד אפשר שאין נקראת העורף שהוא כנגד הפנים, שהרי יותר למעלה הוא כנגד המצח, ואין זה פשוט כל כך שהמצח נקראת פנים, שפשיטות הברייתא ביבמות ק"ב שהפרצוף פנים אינו כולל את המצח. ואע"פ שכתבו הרבה אחרונים שהמשנה חולקת על זה, והצמח צדק סי' ל"ג לומד להלכה שהמצח נכלל בפנים

ט. וע' בשער א"א פי"ג (עין חיים דף ס"ח ע"ד) כשיש הסתכלות ז"א בפנים דעתיקא שהוא א"א ולא במצח יש יחוד של ישסו"ת, וכשמסתכל במצח או היחוד הוא שלם. וע' בתורת חכם ס"ב ע"א, שבערכין יכולים לקרוא גם את המצח של ימות החול פנים. עכ"פ משמע שהמצח אינו נכלל בכלל הפנים ע"פ סוד.

י. והנה יש מאחורני ומנינו (עי' בס' כתר תפילין ע' ל"ד ול"ה) שרוצה להבין מדברי הרמב"ן שמקום הקשר הוא גבוה יותר ממקום כניסת הגולגולת כלפי פנים, ועומק שיטתו בכללות הענין יתבאר לקמן. עכ"פ רוצה להביא ראיה מרמב"ן זה שכיון שרואים היום שהראש נעשה משלושה חלקים, שתחת הגולגולת יש מח גדול שהולך מתחילת הראש עד סוף הראש מאחוריו עד בערך המקום שהגולגולת נכנסת כלפי פנים, ותחת זה במקום כניסת הגולגולת כלפי פנים יש עוד מוח קטן, ובירר אצל מומחים שמקום הזכרון הוא במח הגדול. לפיכך רוצה לפרש כוונת הרמב"ן, שהמח הגדול הוא מקום הזכרון, ושצריך להניח הקשר של

תפילין בסוף מוח הגדול למעלה ממח הקטן, ששם הוא מקום הזכרון לפי דעתו. וממילא הבין בדברי הרמב"ן, שיניחו תפילין במקום הזכרון מראשית המח הגדול עד סוף מוח הגדול, ולא במקום מח הקטן למטה.

ועל עצם השיטה שצריכים להניח קשר של תפילין כ"כ למעלה אאריך לק' בס"ד שהוא נגד הרמב"ם ושאר פוסקים. והנה מה שאמר ששאל מומחים ואמרו שכח הזכירה הוא במח הגדול זה נגד דעת כל המקובלים שכח הזכירה הוא במח הדעת שהוא המח הקטן, המח השלישי שהוא מאחורי הראש, וכמו שמפורש גם בתורה אור למהר"ם פאפריש ע' בהגהה הבאה, וכמו שמפורש בהרבה מקומות בדברי המקובלים. ואין לסמוך על הרופאים בענינים כאלו שבעצמם מודים שאין להם ידיעה אמיתית בענין המח שבראש, וכל דבריהם בהשערה לבד, (ואמיתית הענין ידוע על פי סוד שו"ת דחכמה וז"ת דבינה הם בעצמם נעשים דעת העליון שהוא המח השלישי שבראש, והדעת תחתון הוא בתוך הגוף בחוט השדרה בין שני הכתפים, ושורש דעת התחתון הוא גם בראש. ומה שאמרנו שהו"ת דחכמה והו"ת דבינה נעשים דעת העליון, לכאורה הכוונה שהם בעצמם נעשים המח השלישי, ע' דרוש הדעת נה"ש דף מ"ג ע"א, וז"ל: הדעת הוא ז"ת דחכמה ובינה. וע' אוצרות חיים דף י' ע"א אש"ל אות ב', והדעת התחתון הוא נחשב בכללותו שהוא במקום החג"ת, כמבואר בנה"ש ז' ע"ד וחי' ע"א. אבל ידוע מדרוש הדעת נה"ש מ"ב ע"ב, שלפעמים גם הדעת התחתון נכלל בראש, ואז דעת העליון נעשה נעלם מאד ונעשה גנוז בתוך התרין מוחין ונכלל בהם, ואז נחשב המח השלישי לדעת תחתון ולא לדעת עליון. ולפיכך מובן איך שהרופאים חושבים שהכח הזכרון הוא בתוך חו"ב, שבאמת יש לפעמים התכללות של הדעת עליון שנכלל בחו"ב, כמבואר בדרוש הדעת דף מ"ב ע"ב) ועוד נבאר זה במקום אחר. ובכלל אין לסמוך על הרופאים כמבואר בדברי הכרתי ופלתי בהל' טריפות שאין לסמוך על רופאים בעניני התורה חוץ ממקום שנתנה התורה רשות, כמו בעניני סכנת נפשות, אבל לעקור אפי' אות אחת מן התורה אינם נאמנים כלל, ושיבטלו הם ואלף כמותם ואין משנים אות אחת מן התורה. ותמיד מתבררת לבסוף אמיתות הדברים במציאות כמו דאיתא בחז"ל ובדברי המקובלים. מיהו פשוט הוא גם בשיטת הרמב"ן דס"ל כמו כל המקובלים שהמח הגדול הוא שנמצא תחת הגולגולת, ונחלק לימין ושמאל, ונקרא מוח חכמה ומוח בינה צד ימין שבו נקרא חכמה וצד שמאל שבו נקרא בינה, והמח הקטן למטה נקרא מח הדעת ושם הוא כח הזכרון כמבואר בכל המקובלים שהדעת הוא מוח שלישי מאחוריו ושם הוא כח הזכרון. וכמו דאיתא בזהר (ח"ג קמ.) תלת מוחי דהוו בזעיר אנפין ואשתכחו בתלת חללי דגולגלתא דרישא. פי' שלשה מוחין שיש וכו' ונמצאים בג' חללים של הגולגולת של הראש, ואע"פ שהמח הגדול הולך מתחילת הראש עד סוף הראש נחשב כשנים, מכיון שבאמצע למטה מהמוח יש קרום שמכח זה נחלק המח הגדול לימין ושמאל, והימין נחשב למח ימין חכמה והשמאל נחשב למח הבינה ובסוף הראש במקום כניסת הגולגולת כלפי פנים יש עוד מוח קטן והוא נקרא מוח הדעת ושם הוא כח הזכרון ע"פ סוד. וממילא מובן שמקום קשר של תפילין הוא במקום מח הקטן מח הדעת. אבל עדיין צריכים להבין עומק דברי הרמב"ן שכותב שהזכרון מתחיל

מתחיל ממקום העינים שמיד שאדם הדעת (שקורים הרופאים מוח הקטן) רואה דבר הוא זוכר אותו וכת הזכרון שבסוף הראש תחת סוף הגולגולת, נכנס ישר לאחר העינים עד מוח ושם שורש הזכרון והראיה, כידוע

מראשית המח בין העינים וכוונתו הוא כך שע"פ סוד כוח הראיה מקושר עם מוח הדעת כי ב' פעמים עין ג' סר שהוא עשר הויות שהם ה' הסדים וה' גבורות של הדעת ומה השלישי שהוא הדעת הוא מכוון כנגד העינים וממנו יוצא האור של הראיה עד העינים וכשאדם רואה מיד כשסוגר את עיניו מתחיל הזכרון שהוא זוכר מה שהוא רואה והאור של הזכרון חוזר לשורשו במקום הדעת ושם נחקק הזכרון ממה שרואה וזה כוונת הרמב"ן שתחילת הזכרון הוא מעמד הצורות אחרי הפרדם מלפניו פ' מיד אחרי שרואה הדבר וסוגר את עיניו האור נכנס מן העינים ולפנים ומתחיל ענין הזכרון כנגד עצם התפילין של ראש ונכנס לפנים ישר עד מקום הדעת שורש אור הראיה ונחקק הזכרון במקום הדעת מקום קשר של התפילין ולפיכך אמרה תורה ולזכרון בין עיניך שסוד התפילין מקושר לענין הזכרון וממילא מניחים אותם בכל מקום הזכרון שמתחיל מכנגד העין ולפנים שהוא עצם התפילין והולך עד מקום המח הקטן שהוא מוח הדעת ששם הוא שורש הזכרון ועליו מניחים הקשר של תפילין. ויש לך לדעת שלא תמעה שתחת המח הגדול יש ליחה זכה ומתחתיו קרום ומתחתיו יש עוד מוח שקוראים הרופאים מוח האמצעי. ולפי עומק הקבלה מוח זה אינו שייך לתלת חללי גולגולת אלא הוא המוחא סתימאה שהאדם הוא מרכבה לזעיר אנפין בחיצוניותו, ובפנימיותו הוא מרכבה לאריך אנפין, וממילא בחיצוניותו שהוא קרוב לגולגולת שם מתפלג לתלת חללים בסוד חב"ד, ובפנימיותו שהוא כנגד אריך אנפין שם יש מוחא סתימאה שמלוכש עם קרום מלמעלה. וע' תוס' חולין מ"ב ע"ב ד"ה אמר רבי יהודה, וע' ראב"ד בס' היצירה פ"א מ"א שיש שני קרומין למח, קרום העליון שהוא סמוך לגולגולת וקרום התחתון למעלה מן המח. והמבין יבין שהראב"ד קורא מח להמוחא סתימאה וזה כמו פרצוף אריך, וע"ש שהנשמה שורה באויר שלמעלה מהמוחא סתימאה שהוא הסוד שרבינו האר"י אומר שדעת דעתיק גנוז באוירא, ושעצם מוחא סתימאה נחשבת כמו בחי' יצירה וחיות, והקרום שעליו הוא כמו הרקיע שבין יצירה לבריאה, והאוירא היא כמו בחי' המים שאוירא הוא ממוצע שהוא בחי' ליחה זכה מאד שהיא ממוצעת בין אויר למים, ושם היא בחי' בריאה כסא, ושם שוכן הנשמה בסוד רוח אלקים מרחפת על פני המים, ונקרא ג"כ חיה בסוד המלכות דאצילות, שהוא האדם היושב על הכסא בבריאה. (ובדוחק השתמשנו כאן לקרות את המח שתחת הגולגולת מח גדול ואת מח הדעת מח הקטן שזה בעצם אינו לשון הקודש רק מלשון שרגילים בו הרופאים של היום, אבל כיון שראיתי שיצא חורבן מזה באמיתת מקום הקשר דתפילין של ראש עת לעשות לה' הפרו תורתך השתמשתי בלשונם כדי להעמיד אמיתת הענין על מקומו לפע"ד, ואכ"מ).

והנה כמה מאחרוני זמנינו כגון הרה"ג בעל אז נדברו וגם הרה"ג בעל כתר תפילין רצו לחדש, שעיקר מקום קשר תפילין של ראש הוא למעלה מהמקום שהגולגולת נכנס כלפי פנים. וביאור שיטתם הוא שאיתא בס' הגן

מהמקובלים והראשונים (יא) (וע' העמק דבר שמות ל"ב מ' שמח הדעת שהוא כח המחליט והזכרון באדם נמצא במקום העורף, והעורף כבר ביארנו שהוא למטה בסוף הגולגולת במקום שנכנס כלפי פנים).

יא. ועי' בספר תורה אור להרה"ק מהר"ם פאפירוש פר' בא (דף פ"ו) כי תפילין של ראש הם כנגד הזכר עלמא דדוכרא בחי' נשמת התפארת היא דעת (אמר המעתיק פי' שהתפילין של ראש בחי' זכר בחי' תפארת ותפילין של יד בחי' נוק' בחי' מלכות ונשמת התפארת היא בחי' הדעת ולפיכך כל תפילין של ראש מכון כנגד הדעת שהיא סוד הזכרון והראיה) והדעת נחלק לשנים מוח הזכרון חסדים ומוח העיון גבורות כי המוח הזכרון באחור (ר"ל כל מוח הדעת שהוא כולל הזכרון והעיון הוא באחור) ולכן כל הרוצה לזכור דבר יגביה ראשו למעלה שיפתח החדר ההוא והוא הדעת היושב באמצע בין מוח החכמה שהוא מחשבה לבין מוח הציור בינה והחסדים וגבורות שבו הם עשרה אורות י' הויות ב' פעמים עין גי' סר (עי' עין חיים שער כ"ה פ"ב כלל י"ב) ומה שכתב רמב"ן שהוא ראשית המח כי שם במצח התחלת המוח והנה שם מקום הדעת כי נרשמים כל הדברים (פי' אמר המעתיק כי המח הדעת והראיה יוצא ממוח הדעת והולך ישר עד מקום העינים ומיד מאחורי העינים מתחיל תחילת הזכרון שזוכר הציור והאור חוזר עד מקום הדעת ונחקק שם נמצא שעצם הזכרון הוא במח הדעת והתפשטותו הולך עד מקום העינים ולפיכך התפילין של ראש שם בחי' התפארת שפנימיותו דעת וזכרון מניחים עצם התפילין על המקום שמתפשט בו הזכרון דהיינו למעלה כנגד העינים והקשר מניחים על עצם מוח הדעת שורש הזכרון) אפילו אחר ההתפשטות נשאר שרשם בדעת וכו' ומה שכתב הרמב"ן ששם שורש העינים יבואר כמה שכ' רבינו בעין חיים שער כ"ה פרק ב' כלל י"ב בסוד כי סר לראות שהדעת יושב נגד העינים וגורם צאת אור העינים לכן ש"ז מאור עיני האדם כי הטיפה נמשכת מן הדעת כמעט וידע האדם את אשתו (וע' רש"י ע"ח שער שבירה פ"א דף מ' בהגהות השמ"ש אות א' שכשנשבר דעת דו"א ודעת דאו"א ירדו למטה במקום הגוף ולא היו יכולים או"א להסתכל זה בזה ופי' שם הרש"ש הדעת שהוא חמישה חסדים וה' גבורות הם סוד הראיה סוד ה' הויות גי' עי"ן ע"ש).

ואגב דברינו יסופר מאדמו"ר הרש"ב זי"ע בשעה שסיפרו לפניו שהרופאים גילו שבאחורי הראש נמצא דבר הקשור לזכרון והראה להם אדמו"ר הרש"ב בכתב יד האדמו"ר האמצעי שכבר כתב כך והתפלאו מאד. ואמר הרבי רש"ב "אתם חושבים שהאדמו"ר האמצעי היה רופא, הוא לא היה רופא אלא השיג שזה כך באדם העליון ולפי"ז ידע שכן הוא גם באדם התחתון." וע"פ דברינו יכול להיות שהיה לאדמו"ר האמצעי גם הנ"ל למקור.

בדרך משה (לגאון קדמון המובא בכמה מקומות במג"א) דף י"ט ע"ב, שכתב וז"ל: הקשר של תפילין של ראש צריך שיהיה למעלה מן הגומא שבעורף וכו' אבל אם מניח וכו' הקשר בתוך הגומא של העורף לא מקיים מצות תפילין ונקרא פושע ישראל קרקפתא דלא מנח תפילין, ע"כ דבריו. וכן הוא בס' קיצור של"ה הלכות תפילין כ"ד ע"ב בהנה"ה בשם השלטי גבורים (יב), קשר שמניח למטה בעורף בגומא לא די שלא קיים את המצוה, אלא שמברך ברכה לבטלה. והבינו אחרונים אלו שכוונתו שמקום בגולגולת הנכנס כלפי פנים נקרא גומא, ולפיכך לשיטתו חייבים מעיקר הדין להניח הקשר למעלה בגובה הגולגולת.

והנה יש פוסקים שהביאו את ספר הגן להלכה. כמו החסד לאלפים סי' כ"ז, וכן האשל אברהם סי' כ"ז סעי' ו', וכן בספר ישועות חכמה בשם הבעל חמדת שלמה אב"ד ווארשא. ולעומת זה השערי תשובה (סי' כ"ז אות י') מביא וכמדומה לי שראיתי בס' קטן, כשהקשר מאחורי הראש בגומא לא יצא י"ח, ולא ידעתי מאין יצא לו זה שהרי מלשון השלטי גבורים (על המרדכי במס' שבת בריש פ' במה מדליקין, שכתב שהמניח הקשר למטה מצמיחת שערות על הצואר לא יצא, והובא לשונו לעיל בהערה ב') משמע דבצמיחת שערות תליא מילתא. מיהא ודאי דעורף היינו נגד

הפנים כמבואר בחולין (יט:) ומ"מ נראה שיש לעשות כן לכתחילה (להניח הקשר למעלה מהגומא) שתהיה הרצועה שסביב הראש מהודקת היטב. וע' בעמרת זקנים סוף סי' זה. וכל שהקשר משפע ויורד בתוך גומא א"א שתהיה הרצועה שסביב הראש מהודקת היטב, ע"כ דברי השערי תשובה. וע' במשנה ברורה (סי' כ"ז ס"ק ל"ה) שפוסק להלכה כמו השערי תשובה. הרי לנו מה שכתבו הגדולים הנ"ל שלכתחילה יש להניח הקשר למעלה בגובה הראש, במקום שהגולגולת עדיין רחבה, כדי לצאת ידי שיטת ספר הגן. ובדיעבד אפשר לסמוך על דברי המשנה ברורה והשערי תשובה שגם בתוך הגומא כשר, והוא לשיטתם במקום כניסת הגולגולת כלפי פנים.

אמנם בספר עורף כלפי פנים חולק מאד על שיטתם. והביא הרבה ראיות להוכיח שמקום זה אין נקרא כלל גומא. וכן מוכח מעצם לשון השערי תשובה שלא למד כדבריהם, שהרי אם הגומא ככונתם, הרי המציאות הוא ממש להיפך מדברי השערי תשובה, שהרי עינינו רואות שאם מניחים הקשר למעלה במקום שהגולגולת רחבה עדיין, קשה הוא להדק התפילין. ואדרבה כשמניחים אותו במקום כניסת הגולגולת כלפי פנים, שם הוא נקל להדק, ואיך כותב השערי תשובה שכשמניחים הקשר של תפילין בתוך

יב. לפנינו בשלטי הגבורים ליתא לשון זה.

הגומא אין זה לכתחילה כיון שקשה להדק אותו, ועל כרחך שאין דעתו כלל לומר ששם הוא מקום הגומא, אלא באמת מקום הגומא הוא למטה יותר, כפי שעינינו רואות שאם יטה האדם ראשו כלפי מעלה יכול להרגיש גומא כפשוטו בשערותיו במקום אחורי הפה והוא מקום הסמוך מאד לצואר, ועדיין הוא במקום השערות. ומעיקר הדין לדעת השערי תשובה הוא כשר להניח שם הקשר, אבל אין זה לכתחילה כיון שקשה להדקם שם. וגם ספר הגן וכל האחרונים שאסרו להניח במקום הגומא כונתם היתה לאותו מקום, ואין שום מקור שיש להניח את קשר תפילין של ראש כל כך למעלה. ואדרבה יש להסתפק אם יוצא כלל ידי מצות תפילין כשמניח כל כך למעלה. ובספר עורף כלפי פנים רצה לפסוק שאינו יוצא ידי מצות תפילין כלל אם מניח כל כך למעלה, ולפענ"ד יש מקום להסתפק בזה עדיין, דאיתא בס' אור זרוע סי' תקע"ח, שכשקושר לאחורי ראשו צריך שיגביהנו כלפי הראש כמה שיותר. וכן פסק בפסקי הרי"ד סי' ת"ס, שקשר של תפילין צריך שיהא למעלה וכו' של ראש יהיה בגובה הגולגולת, עכ"ד.

ויש להסתפק אם ראשונים אלו חלקו על הרמב"ם. ואין הכי נמי שלהלכה פוסקים אנו כהרמב"ם, ולשיטתו ברור שצריכים להניח בסוף הגולגולת במקום כניסתה כלפי פנים וכמו שביארנו לעיל, אבל לשיטת

ראשונים אלו יש מקום ללמוד כמו הגדולים הנ"ל, שהרי כתבו שצריך להגביה כמה שיוכל יותר. ואין הכי נמי שיש לדחות שכוונתם שאין להניח למטה סמוך לצואר, רק להניח למעלה בראש השיפוע כלפי פנים, וכמו שכתב גם הרמב"ם שצריך להיות למעלה, וכן הטור כתב כן, וכלשון הגמ' שצריך שיהיה למעלה, אעפ"כ יש למעון שאם זה כוונתם היו צריכים לפרט דבריהם יותר. ועכ"פ יש בזה לימוד זכות גדול, שהמניח הקשר כל כך גבוה יוצא לשיטת אלו הראשונים. וכבר ביארנו לעיל שלפי כמה פוסקים כל ההלכות של רב יהודה שאמר בלשון צריך הם רק דין לכתחילה, וכמבואר ברש"י ברכות, וכדלעיל בס' א', וא"כ איך שמניחים יוצאים ידי חובתם, אבל ודאי לכתחילה מקומם כשיטת הרמב"ם, וכמו שנפסק להלכה. וצריכים לפרסם זה שלספרים החדשים ולציוריהם שמציירים המקום להניח קשר של תפילין של ראש, הם מציירים כמו שיטת אותם הגדולים הסוברים שיש להניח הקשר במקום הרחב, ובאמת לכתחילה אינו כן אלא צריך להניח במקום שהגולגולת נכנסת כלפי פנים.

וצריכים לדעת שסוף הגולגולת שנכנסת לפנים שהוא במקום שיפוע הראש כלפי פנים, הוא אינו יותר מ- 2.8 ס"מ, א"כ קשה איך אפשר להניח הקשר של תפילין במקום סוף הגולגולת, והרי בדרך כלל הקשר גדול יותר משלושה ס"מ. ועוד הרי כל

הפוסקים הכשירו להניח הקשר אפילו למטה יותר ולכל הפחות עד מקום הגומא, ולפי השלטי גבורים עד סוף מקום צמיחת השערות. וצריך לומר שכונת הרמב"ם שתחילת הקשר צריך שיהיה לכתחילה למעלה בסוף הגולגולת, אבל הקשר עצמו יכול להתפשט למטה יותר שגם המפרקת שתחת סוף הגולגולת נחשבת ע"פ הלכה כחלק הגולגולת, עד המקום שהוא כנגד הגרון, וכל זה נקרא עורף על פי הלכה. ויותר למטה מזה כנגד הגרון נקרא על פי הלכה מקום המפרקת והוא המקום שעושים בו מליקה ואינו כשר לקשר תפילין של ראש. (יג)

ועוד יש להביא ראיה גדולה שלא כשיטתם, מדברי ביאור הלכה בס' כ"ז בד"ה בעורף, שכתב וז"ל: וראיתי במעשה רב שהקשר צריך להיות תחת שיפוע הקדקד, עכ"ל. הרי בהדיא שהקשר צריך להיות תחת

שיפוע הקדקד ולא למעלה במקום הרחב.

ועוד יש להביא ראיה, דהרי כתב המחבר בס' ל"ד סעי' ב', שיניח שני זוגות תפילין יחד בשעת ק"ש ותפילה, דמקום יש בראש להניח שני תפילין. וכן איתא בכתבי האר"י החי, שיש להניח שניהם יחד. ובכתבי מהרנ"ש איתא, דהנחת שניהם יחד הוא לעיכובא ע"פ סוד. ולפי"ז קשה דהרי עינינו רואות דאם מקום הקשר הוא כל כך גבוה, אין מקום להניח שני קשרים זה למעלה מזה. ואין לתרץ שמניחים זה על גבי זה דמין במינו אינו חוצץ, דתירוץ זה אינו אלא על פי הסוד ששניהם אמת, אבל לפי דעת מרן הב"י שרק אחד מהם כשר, הרי נחשבים כמין בשאינו מינו, וכמ"ש האות חיים ושלום סי' כ"ז אות ז'. וע' בס' כתר תפילין דף נ' ונ"א, דהביא כמה ראיות שאם רק אחד מהם כשר לא נקרא מין במינו. (יד)

יג. וע' פרי מגדים משבצות זהב סי' כ"ז ס"ק י' שכתב שיהיה הקשר באחור, ומובא בשו"ע ובמג"א אות ט"ז ובא"ר אות י"א שבקשר נמי סוף הקשר במקום צמיחת השערות. והק' הפרי מגדים, ואיני יודע מה היא, שבאחור בעורף יש כמה בני אדם שיש להם שערות בצואר ממש, וקשר תפילין צריך להיות בגובה מאחוריו בסוף עצם הגולגולת, כמו שכ' הרמב"ם וכמו שהביא המג"א אות ט"ז. עכ"פ לפי דברי הפרי מגדים צריכים להיזהר שלא יניח הקשר למטה מול הצואר אפי' אם יש לו שם שערות. ולפי שיטתו, כן הוא גם לפי שיטת השלטי גבורים דמתיר להניח הקשר עד סוף השערות. וכבר ביארנו לעי' בס' א', שאע"פ שביארנו לפי שיטת רש"י שכל צריך הוא רק לכתחילה, שיטת הפרי מגדים כאן שמעכב אם מניח שלא במקומו.

יד. ובאמת יש מקום לדחות שלפי כמה פוסקים איך שמניחים הפרשיות התפילין כשרים מדאורייתא ע' מקור הברכה בשם הגר"ח מבריסק שמדייק מדברי הרמב"ם שיוצאים אם

ועוד יש להביא ראיה דאיתא בס' הזוה"ק (ח"א רי"ד ע"ב) דעצם הלזו נקרא ירושלים עילאה, והיא נקראת בלשון הקבלה לאה. וכן כתב רבינו האר"י בכמה מקומות, שקשר של תפילין של ראש הוא במקום לאה. ועוד יותר מפורש בס' ליקוטי תורה, וכן הוא בספר הליקוטים (להאריז"ל) שופטים פרק ד', שלזו הוא לאה והוא מקום קשר תפילין של ראש, והוא עצם אחד שאינו נרקב. וכן הוא באור החמה על הזוהר פרשת נח דהלזו (טו) הוא העצם שמניחים בו קשר תפילין של ראש. ולפי שיטתם שצריך להניח הקשר של תפילין למעלה בגולגולת, היכן יש שם עצם הלזו שהוא עצם אחר ולא עצם הגולגולת. אולם לפי מה שביארנו שצריך שיהיה הקשר של תפילין בסוף הגולגולת, לפי"ז יש לומר שהלזו הוא העצם שתחת סוף הגולגולת, ועפ"י הלכה נחשב כעורף עד כנגד הגרון, ונמצא שחלק מהקשר הוא על הלזו (טז). וע' מה שכתב הרמ"ע מפאנו במאמר שבתות ה' ח"ד וז"ל: והלזו

שהוא במקום קשר של תפילין נקרא לזו של שדרה בויקרא רבה הוא תחילת ההתפשטות אל השדרה (יז) מן הקררה (לכא' צ"ל הקררה) של מוח. וניחא לן למימר שהוא עצם תחתון לעצמות הגולגולת ממול עורף, ונכנס בשדרה, עכ"ל. הרי מפורש בדבריו כמו שבארנו שא"א לפרש בדבריו שמקום הלזו הוא למעלה במקום הרחב.

ועוד דאיתא במס' פסחים (ס"ו ע"א) הנה להם לישראל אם אין נביאים הם בני נביאים הם, ורואים אנו כי רוב בני ישראל וכן מנהג אבותינו בידנו להניח הקשר של תפילין למטה, ורק חדשים מקרוב באו ע"י הציורים שנתפרסמו, והתחילו לשנות ולהניח הקשר של תפילין יותר למעלה.

ועוד יש סמך לשיטתנו מלשון רש"י הק' בחומש שכותב (ויקרא ה') עורף. הוא גובה הראש המשופע לצד הצואר עכ"ל. הרי שקרא לגובה הראש עורף. ונמצא מה שכ' הרמב"ם בפ"ד מהל' תפילין, יהיה הקשר בגובה העורף

מניחים התפילין מהופכות והמעברתא לצד החוץ ומוזה מדויק שלא מעכב סדר הפרשיות וכן כתב הגה"ק מקידנוב בספרו בהל' תפילין וממילא לשיטתם הוי מין במינו אף על פי נגלה.

טז. ע' בליקו"מ תניינא תורה פ"ה שלזו הוא בחי' לאה.

טז. ועוד יש מקום לומר בדוחק שעפ"י קבלה החלק הזה של הגולגולת שנכנס לפנים יש לו עוד שם שנקרא לזו אבל יותר נראה כמו שכתבנו בפנים שבכל מקום נראה שהוא עצם בפני עצמו.

יז. וכ"כ בס' הברית ח"א מאמר י"א פרק י' דעצם העליון של חוט השדרה או הסמוך לו מלמעלה נקרא לזו.

סוף דבר שהרוצה לקיים מצות תפילין
כהלכתה לכתחילה, יזהר להניח
הקשר של תפילין בסוף הגולגולת
במקום שהראש משפע כלפי פנים, ואז
יוצא לכל הדעות לכתחילה. (יח)

שהוא סוף הגלגלת הוא משופע לכיוון
הצואר ואינו גובה הגולגולת למעלה
במקום הרחב. ובדוחק גדול יש לדחות,
שכוונתו על כל אחורי הראש, שהוא
ממשיך בסופו לשפע לכיוון הצואר.

יח. וע"ע בספר עורף מול פנים הנ"ל שהרחיב בידו הגדולה בעוד כמה וכמה ראיות שהמקום
הנכון הוא כמו שביארנו.